

19. Побережник О. О. Актуалізація культу Святого Володимира у Києві у другій половині XIX ст.: Свято-Володимирське братство та А. М. Муравйов / О. О. Побережник // Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). — Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. — С. 132–135.

20. Побережник О. Андріївська церква: містичне та практичне втілення шанування Св. апостола Андрія Первозванного А. М. Муравйовим / О. Побережник // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса : Удача, 2012. — С. 215–219.

21. Побережник О. Проект укріплення Києва Е. І. Тотлебена: участь Андрія Муравйова / О. Побережник // Дні науки історичного факультету: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. — Вип. V : у 7-ми част. — Ч. 1. — К., 2012. — С. 32.

22. Серикова Т. Ю. История формирования понятия «образ» в гуманитарном знании / Т. Ю. Серикова // Мир науки, культуры, образования. — 2010. — № 4. — С. 74–77.

23. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX века. От рукописи к книге / Тартаковский А. Г. — М. : Наука, 1991. — 286 с.

24. Хохлова Н. А. Андрей Николаевич Муравьев — литератор / Хохлова Н. А. — Спб. : Дмитрий Буланин, 2001. — 242 с.

25. Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві / Н. Хохлова // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. — Т. 1. — К. : Критика, 2004. — С. 144–202.

Ю. В. Хитровська

УДК: 94:281.9(477.4) «18»

ВІДЧУЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Базуючись на науковій літературі та архівних документах, автор аналізує проблему відчуження українського селянства від офіційної церковно-релігійної інституції в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Ключові слова: селянство, російське самодержавство, Правобережна Україна, православне духовенство, Церква.

Опираючись на наукову літературу і архівні документи, автор аналізує проблему отчуждения украинского крестьянства от официальной церковно-религиозной институции в Правобережной Украине в первой половине XIX в.

Ключевые слова: крестьянство, российское самодержавие, Правобережная Украина, православное духовенство, Церковь.

This article strives to analyze issues of alienation of Ukrainian peasantry from official Church institutions in Right-bank Ukraine during the first half of 19th

cent. Changing the official status and russification of Orthodox Church in Right-bank Ukraine created the blank wall of mistrust and hostility between many local parishioners and clergy, caused peasant antichurch disturbances, weakened ideological influence of Church on all layers of the society.

However, the majority of Ukrainian peasants retained traditional worship practices, original understanding of Christian ideas, Church and clergy as institutions. As a result of this reality of Christian life in Ukraine and particularly Right-bank Ukraine, two types of religious approaches began to coexist: the first one was imposed by the church and other official institutions, and the other one based on folk Christianity, which relied on Christian elements and pagan naturalist worldview.

Peasant religiosity in the face of these reforms, as well as after abolition of many rights, went through substantial changes, but nevertheless it remained a spiritual factor which to a large extent determined future of the peasantry.

Keywords: peasantry, Russian absolute monarchy, Right-Bank Ukraine, Orthodox clergy, Church.

Наймасовішою соціальною групою аграрної України протягом усього XIX ст. залишалося селянство. Навіть у другій половині століття в Київській, Подільській та Волинській губ., тобто на території Правобережної України, воно становило 70–78% [5, с. 256]. Тому, напевно, релігійність українських селян багато в чому визначала релігійність мешканців України загалом, особливо якщо враховувати, що значна частина робітничого класу, міщанства та інтелігенції цього регіону формувалася саме з вихідців із селянського середовища. Саме тому важливо дослідити відчуження українського селянства від православної Церкви у зазначений період, а також визначити причини цього складного явища.

Окремі аспекти досліджуваної теми побіжно висвітлено в монографії Михайла Грушевського «З історії релігійної думки на Україні». Вчений звернув особливу увагу на суспільний резонанс щодо одержавлення православної Церкви на початку XIX ст., зокрема й українського селянства. Він обґрунтував висновок, що цей процес посилив скептичне ставлення в українському суспільстві до офіційної Церкви й сприяв виникненню атеїстичних ідей у пізніших поколіннях української молоді. Відповіді на окремі питання, які стосуються проблеми, даються тією чи іншою мірою в працях істориків Церкви та церковних істориків української діаспори, хоча вони, на жаль, не позбавлені тенденційності у викладенні матеріалу, особливо конфесійної заангажованості. Серед таких праць варто згадати монографію о. Івана Ортинського «Стрижень українського буття». Цей автор звертає увагу на знищення національних особливостей української православної Церкви, на те, як її одержавлювало російське самодержавство, порівнює си-

туацію в Російській імперії та Галичині, яка у досліджуваній період перебувала у складі Австро-Угорської монархії. Науковці відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України підготували змістовні збірники «Історія релігії в Україні» та «Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні». У них розглядаються проблеми, пов'язані, зокрема, з одержавленням православної Церкви та реакцією на нього українського суспільства, у тому числі й селянства.

Окрім спеціальної наукової літератури, для написання статті використано архівні документи, зокрема звіти губернаторів «Південно-Західного краю» генерал-губернатору.

Мета статті — проаналізувати відчуження українського селянства від офіційної церковно-релігійної інституції в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Відчуження від змосковщеної офіційної Церкви охопило широкі українські маси вже з першої половини XIX ст. Авторитету православної церковно-релігійної інституції в очах селян, перш за все, не сприяло засилля в ній казенщини, яка мертвила церковну організацію. Так, іще 5 квітня 1797 р. з'явився «височайший» указ, котрий зобов'язував мирян щонеділі відвідувати церкву, раз на рік сповідатися у священника та приймати причастя. Для цього поміщикам заборонялося вимагати від селян у вихідні дні панщинних робіт [7, с. 315–317]. Але, як показала життєва практика, селянство від цього нічого не виграло, лише проймалося зневагою до церкви, у яку його заганяли ледь не силоміць. Настрої невдоволення казенною Церквою серед українських селян особливо проявилися під час «інвентарної реформи» 1847–1848 рр., коли панські економи разом з підручними їздили по селах і виганяли кріпаків на «панщину до попа», а з тими, хто ухилявся, жорстоко розправлялися на панському дворі [5, с. 228]. Відчуження священника від вірян значною мірою було спричинене також ліквідацією виборного принципу (сільські громади були позбавлені права обирати собі духівників; священників на парафію призначали консисторії). Відчуження наростало ще й тому, що на зміну старому поколінню священнослужителів — прихильників прадавніх українських релігійних традицій, генетично пов'язаних з сільським побутом, прийшла нова генерація, у «шовкових рясах», з психологією підпанка. Порівняно зі старим поколінням малописьменних пастирів, нове було більш освіченим, але чужим громаді й неохочим до зближення з нею. За словами М. Грушевського, «...пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть ті, що вийшли з українського села, відривалися від народної мови, дивились на неї і на українську народну стихію згорда, відкидаючи народний обряд і культуру» [2, с. 134]. Про це писав також український письменник А. Свидницький: «Дивні ді-

ла Твоя, Господи! Здається оці вчені та товчені панотці повинні б ліпше громаді подобатись: і більше читав, і більше вчився — хоч із книжок, та світ повинен би знати і себе пізнати; а піди ж! вийде наче з лісу, і у дяка вчиться правити, а в старости хазайнувати. А до громади вийде — що ясне сонце, високо-високо: хоч як вклонись, не доглядить... На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в ньому пізнав» [1, с. 256].

Варто зазначити, що з часів Київського митрополита Гаврила Банулеско-Бодоні (1799–1803 рр.), як Київську, так і інші українські кафедри посідали архієреї-росіяни, іноземці або ж зросійщені українці, яким було байдуже до збереження національно-релігійних традицій українського народу. Вони слухняно виконували всі синодальні інструкції, які стосувалися вилучення з церковнослужбового обігу книг, що публікувалися в українських друкарнях, заборони будівництва православних храмів з урахуванням українських національних традицій, недопущення української мови в проповідницькій практиці, вилучення з церков оригінальних українських ікон тощо [4, с. 236]. Нове покоління пастирів слухняно цуралося всього, що відрізнялося від московського взірця і нагадувало про старі українські церковно-релігійні традиції. З іншого боку, парафіянам нічого корисного воно не давало, бо не вирізнялося високою освіченістю й культурою та, немов вогню, боялося політичної крамоли. Не лише праця на землі, а навіть просте зближення з селянами були для основної маси священників справою небажаною, адже до цього з підозрою ставилися місцева адміністрація та дідичі. Духовенство бажало прихильності польських поміщиків, поліцейських урядовців, крамарів, на простий люд дивилося як на «мужиків», лише намагалося якомога більше отримати від церкви і парафії. Селяни вбачали в духовенстві чужий і ворожий елемент, що міцно тримається панівних верств суспільства, слугує їм, захищаючи їхні дії авторитетом Церкви та віри [2, с. 135]. Так, наприклад, схвалені з боку церковних властей поради новій генерації священників щодо використання української мови, зібрані в журналі «Керівництво для сільських пастирів», який друкувався при Київській семінарії, зводилися до того, що священнослужителям, «немає потреби поширювати барвисту говірку тільки тому, що два-три мільйони російських людей, під впливом сусідства чи історичних подій дещо відокремили мову старослов'янську і склали обласне наріччя, яке певною мірою перекручує мову більшості синів Росії. Оратор, що говорить в церкві на місцевому наріччі, слухачами сприймається як якийсь комедіант, а не вчитель» [5, с. 263]. Ці поради пояснювалися потребами в єдності національних інтересів народів, що мешкали на території Російської імперії, незважаючи на їхні національні особливості. Всі вони повинні були мати «одну душу і одну мову». Звичайно, далеко не всі священники в українських парафіях

виконували ці рекомендації, але справжнє ставлення до таких настанов доводилося ретельно приховувати. Однак духовні особи — противники зросійщення перебували в меншості. Тому не викликає особливого подиву, що церковні видання з 60-х рр. XIX ст. констатували поступову втрату морально-релігійного зв'язку православного духовенства й українського селянства, сприйняття священнослужителя серед селян не як духовного пастиря, а лише як «требовиконавця, що перебував ледь не у ворожих стосунках зі своєю паствою». Складні відносини нижчого православного кліру з парафіянами зумовили навіть не збайдужіння, а відверту неприязнь значної частини вірян до одержавленої Церкви та зростання недовіри й скептичне ставлення до православних духовних осіб. Яскравою ілюстрацією може слугувати такий випадок. Наприкінці XIX ст. серед селян Острівського пов. Волинської губ. ходили чутки про замах вищого духовенства Петербурга на життя російського імператора Миколи II. Йшлося про те, що «лиходії» (вище православне духовенство) буцімто вирішили отруїти імператора, для чого підкупили його кухаря. Той, однак, попередив про небезпеку самого Миколу II, після чого імператор наказав покарати винних, закопавши їх наполовину у землю. На їхні муки мали дивитися селяни, яких задалегідь привезли до столиці, на казенний кошт, по двоє з кожного села [8, арк. 6–6 зв.].

Таке падіння авторитету офіційної Церкви, діяльність якої суперечила сутності християнської віри, призвело до збайдужіння багатьох вірян до релігії та пошуків «духовного сурогату». Як писав греко-католицький священник Іван Ортинський, «така релігія вже є не шляхом до пов'язання людини з потойбічною дійсністю, але є перенесенням потойбічності на цей світ» [6, с. 126–127].

У той час, коли в Галичині Українська греко-католицька Церква націоналізувалась, поєднуючись з інтелігенцією та селянством релігійними, національними, культурними і політичними зв'язками, в Правобережжі у першій половині XIX ст. відбувався помітний відхід від офіційної православної Церкви. За словами Івана Ортинського, якщо, з одного боку, український народ кризь московську Церкву втрачав відчуття українського «я» та одвічної прадідівської окремішності, то, з іншого боку, він віддалявся від Церкви та релігії. Селяни почали шукати задоволення релігійних потреб у сектах. Досить знаменно, що до середини XVIII ст. в Україні сект практично не було. Вони з'явилися пізніше. Деякі з них були місцевими, інші прийшли з Росії або Німеччини [6, с. 127–128].

Церковно-релігійний скепсис у Правобережній Україні іноді доходив до того, що з'являлися іконоборські ідеї, які межували з атеїстичними. Так, селянин із села Краківщина Радомишльського пов. Никифор Козаченко по-

вчав односельців: «Хіба Євангеліє, що його читають у церкві, святе, що ви його цілуєте? Ним монахи користуються у відхожому місці... Хіба ікони, які називаються чудотворними, священні? Вони — лише дерев'яшки, їх у Києві палять...» Він заперечував святість таїнств і мощів, поминки за померлими [3, арк. 3]. Звичайно, настільки радикальні погляди ще не стали масовими (співбесідники відразу ж повідомили про такі крамольні речі начальству), швидше за все, сам Никифор лише переказував почуте від п'яної шляхти. Однак цей приклад засвідчує хиткість офіційної Церкви та втрату нею контролю за релігійністю своєї пастви, а, як відомо, від церковного нігілізму до політичного — лише один крок.

Не можна не погодитись із думкою авторів «Історії релігії в Україні. Православ'я в Україні», що для українського селянина XIX ст. місцева церква, якою вона не була б, все ж залишалася тим центром, з діяльністю якого були пов'язані всі найважливіші події в його житті — народження, одруження, поява дітей, кінець життєвої дороги. Часто справжня картина релігійного життя в українській парафії відрізнялася від тієї, що поставала з офіційних церковних звітів. Релігійність більшості українського селянства залишалася живою, діяла, зберігала ознаки народності й була органічно пов'язана з реальними життєвими інтересами та потребами людей. Але все це було заслугою не офіційної Церкви, а самих вірян. Такий тип релігійності був невід'ємною частиною внутрішнього життя українського селянина, його світоглядно-психологічним станом, однак він далеко не завжди проявлявся у формі регулярного відвідування церкви, сповіді, причастя тощо. Саме ця обставина пояснює те, що у 70–90 рр. XIX ст. й пізніше під час богослужінь православні храми стояли пустою навіть у Києві, не кажучи вже про села. Спрацьовував тут і суто практичний чинник: селянам неможливо було поєднувати ретельне відзначення понад двохсот релігійних свят, шанування близько 190 тис. святих християнського Місяцеслова з важкою працею на землі [5, с. 264–265].

Отож, одержавлення і русифікація православної Церкви в Правобережжі звели глуху стіну недовіри та неприязні між багатьма місцевими парафіянами й духовенством, породили антицерковні настрої серед селянської маси, послабили ідеологічний вплив Церкви на всі верстви суспільства. Проте більшість українського селянства залишалася традиційно віруючою, при цьому своєрідно розуміючи християнські ідеї, Церкву і духовенство як інституції. За таких умов реальністю християнського життя в Україні загалом і в Правобережжі зокрема стало співіснування двох типів релігійності: старанно насадженого офіційною Церквою й іншого, що базувався на народному християнстві, тобто на сплаві християнських елементів і старого натуралістичного народного світогляду. Релігійність селянина під впли-

вом життєвих реалій, особливо після скасування кріпосництва, зазнавала істотних коректив, але все-таки залишалася духовним фактором, який багато в чому визначав його спосіб життя і в майбутньому.

1. Власовський І. Нарис історії УПЦ / Власовський І. — К. : Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 1998. — Т. 3. — 359 с.
2. Грушевський, М. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт : Б/в, 1962. — 160 с.
3. Державний архів Харківської області. — Ф. 315. — Оп. 1. — Спр. 5202. — 18 арк.
4. Історія релігії в Україні / Відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. — К. : Знання, 1999. — 735 с.
5. Історія релігії в Україні : У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. — К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999. — Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — 1999. — 560 с.
6. Ортинський І. Стрижень українського буття / І. Ортинський. — Рим; Мюнхен; Фрайбург : Б/в, 1991. — 181 с.
7. Русское православие: веки истории. — М. : Издательство политической литературы, 1989. — 720 с.
8. Центральний державний архів України у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 844. — Спр. 289. — 8 арк.

С. М. Ховрич

УДК: 930.1:378.1(09)

**ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ
ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ
НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ
у другій половині XIX — на початку XX ст.
(на прикладі вишів Наддніпрянщини)**

Проаналізовано міжнародні наукові зв'язки деяких навчальних закладів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. в окремих напрямках.

Ключові слова: освіта, вчені, відрядження, Наддніпрянська Україна, губернія, Російська імперія, Коллеж де Франс, механіка, фізика.

Проанализированы международные научные связи некоторых учебных заведений украинских губерний Российской империи во второй половине XIX — начале XX вв. в отдельных направлениях.

Ключевые слова: образование, ученые, командировка, Поднепровская Украина, губерния, Российская империя, Коллеж де Франс, механика, физика.